

В ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 62

Руслана Маньковська (м. Київ)

САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ У СВІТОВІЙ СПАДЩИНІ

У статті висвітлюється проблема збереження в Україні дерев'яного церковного зодчества, його унікальність і самобутність та місце в світовій культурі. Розглядається пам'яткоохоронна діяльність Національної спілки краєзнавців України і її внесок у захист сакрального народного мистецтва.

Ключові слова: сакральне мистецтво, церковне будівництво, дерев'яне зодчество, пам'яткоохоронні заходи.

Дерев'яна сакральна архітектура займає визначне місце в історії світової культури. Україна на початок ХХІ ст. володіє унікальним скарбом – творіннями традиційного дерев'яного церковного зодчества, аналогів яким нема у світі. Віками талановиті народні майстри зводили досконалі витвори архітектури, піднісши українське сакральне дерев'яне будівництво на височінь світових мистецьких звершень.

В Україні збереглося понад 2,5 тисячі дерев'яних церков, з яких близько 1000 відносяться до XV-XVIII ст. На прилеглих етнічних українських землях їх є ще близько 500. Однак на облік та під охорону держави взято тільки 18,3% (469)¹.

Незважаючи на непоправні втрати в царині дерев'яного зодчества протягом ХХ ст., Україна все ще тримає першість в Європі за кількістю пам'яток сакральної дерев'яної архітектури. Українське сакральне дерев'яне будівництво вирізняється й за своїм архітектурно-мистецьким рівнем, різноманітністю мистецьких засобів, вишуканими формами церковних будівель. Воно геніально поєднує в собі художньо-естетичну, архітектурну і історичну значущість.

Самобутнім витворам народного мистецтва притаманна вражаюча образність, втілена в красі просторів, винятковій єдності конструкцій і форм, пластичі ліній і барв. Видатний дослідник архітектури часів Київської Русі І. Грабар у фундаментальній праці «Церковное зодчество Прикарпатской Руси» (1911р.) зазначав, що саме на Бойківщині дерев'яна сакральна архітектура досягла свого найбільшого розквіту, створивши «дивовижні храми-казки».

Згідно з Міжнародною хартією про народну

архітектуру (Пловдивська хартія), «пам'ятки народної архітектури несуть у собі закодовану інформацію, що знайомить нас не лише з концепціями і технічними, художніми, естетичними методами будівництва тієї епохи, коли вони були створені, але й із життєвим рівнем народу та його звичаями. Ось чому вони є живими свідками епохи не тільки в архітектурному і художньому плані, але й у плані історичному». У ній же наголошено що «передача пам'яток народної архітектури у музеї просто неба є винятковим заходом, що викликано надзвичайними обставинами, коли всі можливості, спрямовані на її збереження, вичерпані»².

Проблема збереження пам'яток народної архітектури набирає особливої ваги в сучасному суспільстві. У Міжнародній хартії з охорони традиційної архітектурної спадщини (Стокгольмська Хартія. 1998 р.) підкреслюється: «Традиційна архітектурна спадщина має велике значення, вона є фундаментальним виявом культури суспільства, його діяльності в умовах відповідної місцевості й водночас свідчить про культурне розмаїття світу»³. Не втратити витвори народної культури означає не зруйнувати історичної пам'яті, не згубити власного генотипу, не знищити закодованої інформації про нас самих для наступних поколінь. Адже людина, звільнена від історичного досвіду, опиняється на узбіччі історії і не здатна працювати на перспективу.

Національна спілка краєзнавців України одним із пріоритетним завдань своєї діяльності вважає пам'яткоохоронну роботу. З метою збереження унікальних пам'яток сакральної дерев'яної архітектури і привернення уваги органів державної влади та

широкої громадськості до їх реального стану 7-8 жовтня 2010 р. була здійснена науково-краєзнавча експедиція на Львівщину.

У підготовці заходу взяли участь президія правління Співки та Львівська обласна організація НСКУ, яку очолює в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин. До складу науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину увійшли члени правління Співки та Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, фахівці з питань охорони культурної спадщини, журналісти.

У Львівській області нараховується понад 800 дерев'яних храмів. Для порівняння зазначимо, що в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Херсонській і Кіровоградській областях збереглося по одній дерев'яній церкві; в Автономній Республіці Крим не залишилось жодної. Якщо виділити карпатський регіон, то в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях налічується понад 1480 дерев'яних храмів⁴. Така різниця пояснюється значною мірою історичним розвитком окремих регіонів України.

Під час науково-краєзнавчої експедиції були оглянуті церква Св. Параскеви (XVII ст.) та оборонний василіанський монастир у с. Крехів, у Потеличі – церква Зіслання Св. Духа (1502 р.), у м. Жовква – церква Пресв. Трійці (1720 р.), забудова історичної Ринкової площі із замком 1594 р. та костел Св. Лаврентія XVII ст., Василіанський (XVII-XVIII ст.) та Домініканський (XVII-XVIII ст.) монастирі. Знайомство з шедеврами сакрального будівництва Галичини переконує, що тут збереглася самобутня палітра різноманітних типів і форм церков, які є надбанням української і світової культури. Це цікаві об'єкти для наукових досліджень та туристичної галузі.

У XIX ст. одні з перших розвідок із сакральної дерев'яної архітектури Галичини опублікували історик, публіцист, автор краєзнавчих статей про міста і села Холмщини В. Площанський, архітектори Ю. Захаревич та М. Ковальчук. Останній записав цікавий переказ про церкву Св. Юри в Дрогобичі, що зберігся в народі. Її перевезли з околиць Києва взамін за поставлену сіль⁵. Проте останні дослідження доводять, що

церкву купили за сіль в селі Надіїв на Івано-Франківщині й у 1657 р. перенесли на теперішнє місце⁶.

Безцінним матеріалом для сучасних дослідників є картотеки, малюнки, описи дерев'яних храмів, зроблені О. Лушпинським, Т. Обмінським, К. Мокловським та іншими. На поч. XX ст. видатні вчені І. Свенціцький, В. Січинський, М. Драган змінили методіку вивчення народної архітектури. Вони почали розглядати споруду, її архітектурні форми, стінопис, різьбу по дереву, іконостас як єдиний мистецтвознавчий ансамбль.

Значний внесок у вивчення народного зодчества внесли О. Цинкаловський, Д. Антонович, С. Таранущенко, В. Щербаківський, Ф. Шміт, І. Крип'якевич та інші. Їхню справу продовжили І. Могитич, В. Чепелик, Л. Прибега, В. Вечерський, В. Слободян, Я. Тарас та інші відомі пам'яткоохоронці України.

Українські дерев'яні церкви – включаючи не лише територію України, але й сучасну Польщу і Словаччину – виокремлюються в унікальне явище світової культури. Вишукані в гармонічній пропорційності, багатогранні в плановому і об'ємно-просторовому вирішенні, народні храми стали звершенням не лише української, але й загальноєвропейської культури⁷.

Народне зодчество впродовж тисячоліть витворило характерний образ церкви. Вона передовсім вирізняється технікою зрубу – горизонтальним розміщенням круглих колод або прямокутних брусів – і тридільністю плану й оригінальним вирішенням верхів, зовнішньому контуру яких відповідав внутрішній простір⁸.

Притаманним лише українській сакральній архітектурі є завершення кожного з трьох основних зрубів окремих верхом, критою галереєю (опасанням), комбінацією простих четвериків і восьмериків. Дерев'яні церкви України мають певні регіональні відмінності, що дає підстави виокремити окремі школи, які ґрунтувалися на місцевих традиціях та мистецькій специфіці їхнього розвитку. Храми будували народні майстри, які навикі від дідів і батьків передавали синам, учням, членам будівельних гуртів чи артілей. Так сформувалися різновиди українських дерев'яних церков: бойківський, лемківський, гуцульський, буковинський, галицький, закарпатський, волинський, поліський,

подільський, київський (середньонадніпрянський), слобожанський тощо.

Особливу цінність має збережений у дерев'яних церквах стінопис. Величезний пласт української малярської спадщини є унікальним не лише для української культури, а й для світової. Цей вид мистецтва бере свій початок у храмах України XI ст. Дослідник української ікони Д. Степовик зазначає, що Київ, Чернігів, Переяслав, Перемішль, Володимир-Волинський, Галич і Львів не сприймали прямих запозичень візантійського мистецтва. З грецьких взірців вони відбирали те, що їм годилося для творіння власного. Крім Константинополя, українські майстри мали добрі творчі зв'язки з Афоном, островом Крит, Венецією й Охридом. У мистецтві давньоруських майстрів відчувається повна творча свобода⁹.

Відоме нам настінне малювання збереглося в дерев'яних церквах XV-XX ст. Галичини, Закарпаття та Буковини. Однак найдавнішими вважаються датований 1601-м роком стінопис у верхній церкві Св. Миколи (1428, XVIII) у Середньому Водяному на Закарпатті та стінопис 1603 року в церкві Св. арх. Михайла (1598) у Волі Висоцькій на Львівщині. До шедеврів належать стінописи XVII-XVIII ст. у дерев'яних церквах Дрогобича, Львова, Потелича Львівської області, Новоселиці, Олександрівки, Колодного, Крайникового Закарпатської області, Круп'янського і Берегомету Чернівецької області тощо. На сьогодні цінний стінопис XVII-XX ст. відомий у 18 пам'ятках¹⁰. Вирізняються вони розбудованими ідейно-іконографічними програмами і одночасно представляють різноманітність технік виконання та високий мистецький і професійний рівень. На сьогодні вкрай гостро стоїть проблема збереження стінописів на їх автентичних місцях.

У рамках науково-краєзнавчої експедиції 8 жовтня 2010 р. в приміщенні Львівського історичного музею відбулося засідання «круглого столу» «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження». Відкрили і вели засідання автор цих рядків та голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин.

За участю представників органів державної влади, громадськості, пам'яткоохоронців,

фахівців з означеної проблематики та журналістів розгорнулася дискусія щодо причин нищення витворів народної архітектури, висловлювалися конструктивні пропозиції щодо їх ефективного збереження.

Відомий музезнавець, генеральний директор Національної галереї мистецтв, Герой України Б. Г. Возницький занепокоєно говорив про спотворення унікальних пам'яток невідповідними матеріалами внаслідок ремонтів. Це призводить до втрати артефактами автентичного вигляду, а в подальшому – до їх руйнування. Використовуючи досвід Австрії чи Польщі необхідно забезпечити юридичну недоторканість пам'яток культури.

Звернутися до практики сусідніх держав пропонував і президент Українського національного комітету ICOMOS М. Яковина. У Словаччині, зазначив він, держава особливо піклується про свої дерев'яні дива.

Він зупинився на 16 об'єктах, які є кандидатами на внесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 8 церков знаходяться на території України. Чотири пам'ятки – в Львівській області: храм Зішестя Св. Духа в Потеличі (1502р.), церква Пресвятої Трійці в Жовкві (1720 р.), церква Св. Юра в Дрогобичі (друга пол. XVII ст.), церква Св. Дмитра у Маткові (1838 р.). Дві – на Івано-Франківщині: церква Зішестя Св. Духа в Рогатині (поч. XVI ст.), церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербжі (1808 р.). Дві – в Закарпатській області: церква Вознесіння Господнього в Ясині (1824 р.) і церква Св. арх. Михайла в с. Ужок (1745 р.).

Також до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО пропонуються 8 пам'яток на етнічних українських землях, які перебувають у складі Польщі. Мова про церкву Архангела Михаїла у Смільнику (1791 р.), церкву Святої Параскеви у Радружі (1583 р.), церкву Різдва Пресв. Богородиці у Хотинці (1600 р.), церкву Архангела Михайла у Туринську (1801-1803 р.), церкву Св. Параскеви у с. Квятонь (1811 р.), церкву Архангела Михайла у Брунарах (1830 р.), церкву Пресв. Богородиці в Овчарах (1653 р.) і церкву Св. Якова у Поворознику (1600 р.).

До Реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО внесені дерев'яні пам'ятки Румунії, Росії, Польщі, Білорусі, Словаччини, Норвегії, які відрізняються характерними принципами будівництва, планувальними і композиційними засадами. Російські церкви мають

внутрішню закритість верхів, менш детальну обробку дерева, тоді як у мармароських храмах Румунії відсутні верхи, внутрішні простори перекриті склепіннями. Іншими є й костели Південної Малополющі, в яких відсутні верхи у формі бань та наметів. У Словаччині дерев'яна архітектура поєднала латинські, протестантські та українські впливи. Норвегія зберегла самобутню стилістику, яка своїм корінням тягнеться до зовсім іншої духовної традиції¹¹. Комплекс пропонованих дерев'яних церков Карпатського регіону України та Польщі суттєво доповнює картину традиційного сакрального будівництва Європи, без якої вона не є завершеною. Проте інертність, затягування підготовки необхідної документації віддаляють процедуру реєстрації шедеврів народного зодчества України в світовій спадщині.

Учасник засідання львівського «круглого столу», авторитетний в Україні та далеко за її межами дослідник дерев'яної архітектури, лауреат премії ім. Д. Яворницького Національної спілки краєзнавців України, провідний науковий спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація», кандидат історичних наук В. М. Слободян підняв проблему зникнення унікальних витворів традиційної архітектури.

Пам'яткознавець наголосив на необхідності розвивати в суспільстві традицію збереження культурної спадщини, виховувати у громадян почуття відповідальності за національні надбання. Між тим й історико-культурний образ окремих пам'яток, за його словами, може бути настільки значним і загально визнаним суспільством, що з часом набуває значення символу міста, держави, впливає на патріотичні почуття людей, на їхнє ідейне та моральне виховання¹².

Актуальним залишається проблема виконання державними органами Закону України «Про охорону культурної спадщини». У його 43-й статті зазначається: «Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам'яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом»¹³. Проте зазвичай відповідальні установи положень цього закону не дотримуються.

Збудовані з недовговічного матеріалу, яким є дерево, церкви руйнуються під впливом при-

родних атмосферних та біологічних чинників: гинуть від води, вогню, жуків-короїдів, шашелю та й від людської недбалості чи шкідництва.

Останнім часом набуло популярності спотворення унікальних дерев'яних церков невідповідними матеріалами – бляхою, пластикою «вагонкою», металочерепицею тощо. Це призводить до втрати храмами їх автентичного вигляду та появи руйнівних процесів. Дуже часто самі церковні громади розбирають старі дерев'яні церкви, щоби на їх місці зводити нові муровані. В. Слободян навів приклад с. Бісковичів на Самборщині: там селяни спорудили нову церкву, а стару дерев'яну розібрали.

Систематичними стали випадки загоряння церков, що переважно призводить до їх повного знищення. За роки незалежності в Україні трапилося 81 пожежа дерев'яних святинь, в яких безслідно зникла низка унікальних пам'яток сакральної архітектури.

Цю гостру проблему порушив на засіданні «круглого столу» начальник відділу державного пожежного нагляду Головного управління МНС у Львівській області О. Демідонт. Причини займань можуть бути природними – від блискавки чи залишеної без нагляду свічки. Хоча й через т. зв. людський фактор (70% пожеж) – недбале ставлення до стану електромереж та правил дотримання протипожежної безпеки, намагання приховати сліди крадіжок, бажання збудувати нову церкву.

Низку реліквій можна було зберегти завдяки системі пожежогасіння. Так, влітку цього року у селі Матків Турківського району на Львівщині саме така система врятувала дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці – пам'ятку національного значення, претендента до Списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Під час буревію в будівлю вдарила блискавка, але спрацювала система пожежогасіння. Церква отримала таке обладнання в межах програми ЮНЕСКО.

Аналогічну сигналізацію мають ще три дерев'яні церкви з існуючих на Львівщині 815. Цього вкрай обмаль – в інших країнах Європи кожна сакральна споруда обладнана системою пожежогасіння. Вартість такої протипожежної системи, за словами О. Демідонта, складає близько 80 тисяч гривень. Стільки коштує лише одна історична ікона.

В Україні знаходиться близько 14 тисяч культових установ, що належать до різних релігійних конфесій. Лише 17% із них (2469) обладнані необхідними засобами охоронно-пожежної сигналізації¹⁴.

Про стан збереження дерев'яних храмів у Львівській області доповів В. Івановський – начальник Управління охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації. Він розповів про реалізацію регіональної програми «Збереження пам'яток сакральної архітектури», затвердженої 2006 року. В рамках цієї програми з обласного бюджету виділяється здебільшого 250-300 тис. грн. на інвентаризацію та паспортизацію пам'яток (2010 року інвентаризовано близько 300 храмів); 400 тис. грн. (2010 р.) на реставрацію церков; 700 тис. грн. на встановлення сигналізації та протипожежні заходи. Стурбованість чиновника ЛОДА викликав той факт, що коли в області згоріло три храми-пам'ятки національного значення, органи внутрішніх справ з невідомих причин відмовилися порушувати кримінальні справи.

Зрозуміло, що виділених коштів бракує на весь обсяг охоронних робіт в області. З огляду на все ще значну кількість пам'яток дерев'яного сакрального будівництва на Львівщині без підтримки держави зберегти ці унікальні цінності світового рівня буде складно.

Відповідальність влади за культурну спадщину була головним акцентом виступу Д. Каднічанського – відповідального секретаря Львівської обласної організації НСКУ. Він обґрунтував необхідність дотримання місцевими органами влади правового механізму захисту пам'яток народного зодчества. Варто інвестувати кошти в систему захисту пам'яток, як це робиться в Польщі. За статистикою, протягом останніх 15 років у цій країні було пограбовано 75% культових споруд. Однак систематичні дії, спрямовані на вдосконалення їхнього захисту, дали позитивний результат і суттєво зменшили кількість крадіжок¹⁵. За словами Д. Каднічанського, слід пам'ятати, що кожна викрадена пам'ятка старовини збіднює суспільство в духовному, художньому, історичному та культурному сенсі.

Разом із тим дослідник підкреслив, наскільки важливо у справі охорони сакрального будівництва об'єднати зусилля влади,

громадськості та релігійних діячів. Влада і самі церковні громади не завжди усвідомлюють, що пам'ятки дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітними архітектурними спорудами і принадами для туристів. Цим варто пишатися і берегти, активно популяризувати в засобах масової інформації.

Учасники «круглого столу», підсумовуючи результати роботи науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину та ґрунтовне спілкування про місце українського сакрального будівництва в світовій культурній спадщині, дійшли висновку про переважно незадовільний стан більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури. Було прийнято ухвалу, якою президії правління Національної спілки краєзнавців України доручено звернутися до Президента України про затвердження Національної програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України.

У цьому документі важливо передбачити інвентаризацію дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях зі складанням уніфікованого індивідуального пам'ятко-охоронного паспорта. Крім того, актуальним є проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт сакральних дерев'яних споруд, їхнього стінопису та ікон виключно із залученням фахових спеціалістів. А ще – здійснення сигнально-охоронних і протипожежних заходів та державна підтримка в розробці номінаційного досяє для подання раритетних дерев'яних церков України до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Схвалення отримала і пропозиція керівника Львівської обласної організації НСКУ М. Литвина про створення районних громадських комісій, які контролюватимуть дії місцевої влади та релігійних громад щодо збереження пам'яток сакрального будівництва.

Особливу увагу варто приділити і включенню рідкісних пам'яток зодчества до туристичних маршрутів України, сприяти широкому висвітленню їх унікальності засобами масової інформації, виробництву науково-документальних та популярних фільмів.

Опіки держави потребують і дерев'яні храми Лівобережної України. До президії правління НСКУ звернулися представники громадськості м. Новомосковська Дніпропетровської області з проханням захистити

Потелич
(Львівська область, Жовківський район)
Церква Зішестя Св. Духа,
збудована 1502 року,
перебудована 1718 року.
Давній галицький тип.
Зберігся стінопис 1628 року.

Жовква (Львівська область)
Церква Пр. Трійці, збудована 1720 року.
Новіший варіант галицького типу.
Зберігся іконостас першої половини XVIII ст.

Дрогобич (Львівська область)
Церква Св. Юра,
збудована у другій пол. XVII ст.
Новіший варіант галицького типу.
Стіни нави, бабинця й емпори
вкриті розписами XVII ст.
Зберігся іконостас XVII ст.

Матків
(Львівська область, Турківський район)
Церква Св. Дмитра (Собору Пр. Богородиці),
збудована 1838 року. Бойківський тип.
Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

Рогатин
(Івано-Франківська область)
Церква Зішестя Св. Духа,
збудована на початку XVI ст.
Давній галицький тип.
Зберігся іконостас 1650 року.

Нижній Вербіж
(Івано-Франківська область, Коломийський район)
Церква Різдва Пр. Богородиці, збудована 1808 року.
Гуцульський тип. Зберігся іконостас початку XIX ст.

Ясиня
(Закарпатська область, Рахівський район)
Церква Вознесення Господнього,
збудована 1824 року. Гуцульський тип.
Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Ужок
(Закарпатська область, Великоберезнянський район)
Церква Св. арх. Михайла,
збудована 1745 року.
Бойківський тип.
Зберігся іконостас початку XVIII ст.

Автор усіх світлин та текстівок – Василь Слободян (kraeznavstvo@ukr.net)

Брунари Вижні
(Bruhari Wyzne, Малополюське воєводство)
 Церква Св. арх. Михайла,
 збудована 1830 року.
 Західно-лемківський тип.
 Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Хотинець
(Chotyniec, Підкарпатське воєводство)
 Церква Різдва Пр. Богородиці,
 збудована 1731 року.
 Новіший варіант галицького типу.
 Зберігся стінопис 1735 року та іконостас
 XVII ст.

Рихвалд
(Owczary, Малополюське воєводство)
 Церква Покрови Пр. Богородиці,
 збудована 1653 року.
 Західно-лемківський тип.
 Зберігся іконостас поч. XVII ст.

Кятонь
(Kwiaton, Малополюське воєводство)
 Церква Св. Параскеви, збудована 1811 року.
 Західно-лемківський тип.
 Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Радруж
(Radruż, Підкарпатське воєводство)
 Церква Св. Параскеви,
 збудована 1583 року.
 Давній галицький тип.
 Зберігся стінопис XVII-XVIII ст.

Туринсько
(Turzańsk, Підкарпатське воєводство)
 Церква Св. арх. Михайла,
 збудована у 1801-1803 роках.
 Східно-лемківський тип.
 Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Поворозник (Powroźnik, Малополюське воєводство)
 Церква Св. апостола Якова, збудована 1600 року,
 з пізнішими перебудовами 1814 року.
 Західно-лемківський тип.
 Зберігся стінопис 1607 року та іконостас поч. XVII ст.

Смільник
(Smolnik, Підкарпатське воєводство)
 Церква Св. арх. Михайла,
 збудована 1791 року. Бойківський тип

національну святиню й рідкісну пам'ятку, один із оберегів духовної культури українського народу – Свято-Троїцький собор XVIII ст.

Будівництво й історія цього храму є яскравим свідченням незламного духу наших предків і високої майстерності народних зодчих. Зведений архітектором Якимом Погребняком у 1775-1778 рр. в центрі Самарської паланки за ініціативи кошового Чепіги та самарського полковника Головатого, собор став шедевром українського дерев'яного будівництва епохи козацького бароко.

Архітектура цього стилю є самобутнім внеском українського народу до скарбниці світової культури, духовним джерелом національного самоствердження. Динаміка, виразний рух пластичних форм, що впливає через зорове сприйняття на емоції глядача, притаманні італійському бароко. Цей стиль у XVI-XVIII ст. поширився у Франції, Іспанії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Польщі тощо.

Властиві Європі й історично зумовлені тенденції набувають в українській архітектурі своєрідного національного забарвлення. Майстри, реагуючи на суспільні та культурні потреби епохи, зуміли поєднати їх із споконвічними традиціями народного зодчества, досягаючи при цьому органічного, глибокого синтезу.

В Україні стиль бароко отримав особливі риси стриманості і конструктивізму. Він співпав із козацькою добою в історії українського народу, його боротьбою за незалежність і волю. І, враховуючи емоційність українців та їхній потяг до мальовничості, широко поширився на українських землях.

Свято-Троїцький собор в Новомосковську відносять до слобожанського типу. Складна дев'ятизрубна, дев'ятикупольна (присвячена дев'яти ангельським чинам) споруда висотою 35м демонструє феноменальне теслярське мистецтво українських будівничих. Храм побудований без жодного цвяха – всі кріплення в ньому виконані філігранно підігнаними шипами. За легендою майстер Яким замість проекту мав макет собору, з яким він повернувся у паланку після двомісячного усамітнення в плавнях. Відомий дослідник козацької доби, академік Д. Яворницький бачив модель храму з оситняку і в 1892 р. писав, що вона «зовсім недавно спорохнявіла від часу»¹⁶.

Історики зазначають, що в 1880-ті рр. храм був перебудований зодчим Олексієм Пахучим: була зведена дзвіниця, встановлено дзвін вагою 4 тонни і куранти. В 1930-ті рр. в ньому розмістили зерносховище; пережив він і часи гітлерівської окупації. В 1960-ті тут відкрили краєзнавчий музей. Згодом біля святині, в охоронній зоні побудували вокзал, проти чого гостро виступив письменник Олесь Гончар¹⁷.

У наші дні собор, якому виповнилося вже 230 років, все ще потребує захисту, йому загрожує руйнування через людську байдужість. 19 листопада 2010 р. з метою вивчення стану збереження національної пам'ятки до Новомосковська виїхали члени президії правління Спілки та активісти краєзнавчого руху. У складі делегації були Г. О. Клепак – заступник Голови НСКУ, автор цих рядків, І. В. Куценко – речник НСКУ, Г. П. Савченко – голова Київської обласної організації НСКУ, історики, пам'яткознавці Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Р. Ю. Подкур, О. М. Костюкова (Черкаси), представники ЗМІ та інші.

Учасники краєзнавчої експедиції ознайомилися з історією пам'ятки, оглянули собор. Зокрема, його північні вежі, які нахилилися в бік центрального купола на 20 градусів - фундаменти вже багато років роз'їдає грибок. Відбулася ґрунтова розмова з науковцями, дослідниками і священиком храму о. Романом.

Ми також зустрілися з керівництвом місцевої влади. Ставили питання про впорядкування прилеглої до національної пам'ятки території, заборону самовільного будівництва торговельно-розважальних об'єктів в охоронній зоні. В ході обговорення були підготовлені пропозиції щодо заходів зі збереження Свято-Троїцького собору. Їх було озвучено 30 листопада 2010 р. на прес-конференції в Києві, присвяченій збереженню сакральної дерев'яної архітектури в Україні.

Окреслено нагальні проблеми, що стосуються реставрації Свято-Троїцького собору в Ново московську. Першочерговим завданням, як зазначалося у зверненні президії правління НСКУ до голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25 листопада 2010 р., є фінансування підготовки експертної та реставраційної документації, виділення коштів на проведення реставраційних робіт кваліфікованими фахівцями і благоустрою території навколо собору.

Для збереження цієї унікальної пам'ятки важлива більша інформованість. Необхідно залучити дослідників та медіа для підготовки науково-популярних матеріалів, документальних фільмів, створити туристичні маршрути козацькими місцями Новомосковщини. Адже тут 1670 р. у заплаві річки Самари був заснований Свято-Миколаївський самарський чоловічий монастир, збереглися Миколаївська церква, келії XVIII ст. Щоби при наближенні до національної святині ліпше усвідомити слова українського класика О. Гончара з роману «Собор»: «Буде незламний наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але в серці не вибито дух волі і жадання краси. Наша непогора в цім витворі стане серед степів на віки...»

Пам'ятки козацького бароко вимагають пильної уваги суспільства і дослідників. Зниклі ж витвори народного зодчества потребують відродження та повернення до національної культурної скарбниці. Трагічна доля спіткала славетну пам'ятку в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області. Актив Національної спілки краєзнавців України під час науково-краєзнавчої експедиції на Полтавщину в червні 2009 р. відвідав це село. Місцева громада виступила за відбудову козацького храму, зруйнованого за радянських часів.

Успенська церква, зведена 1686 р. коштом гадяцького полковника М. Бороховича, була видатною кам'яною спорудою козацької доби. П'ятикупольна, дев'ятидільна будівля хрещатого типу ґрунтувалася на традиціях будівництва дерев'яних церков і продовжувала форми дерев'яної архітектури в мурованих храмах. За переказами старожилів, в селі височіла дерев'яна семикупольна церква, спалена в 1659 р. під час нападу війська Карачбея. В жорстокій сутичці козаків лютецької сотні з татарами згоріло все містечко.

Відбудові храму передують археологічні дослідження, які проводять науковці та співробітники Полтавського краєзнавчого музею, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка та інші. Масштабність будівлі демонструють розчищені фундаменти завширшки 2,5 м та залишки двометрових стін. Храм був усипальницею козацького полковника Михайла Бороховича. Вважається,

що тут знаходиться склеп гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького.

Розкопки церкви та поховань засвідчили глибоку історію і культуру краю, вони відкривають маловідомі сторінки козацького періоду життя народу Полтавщини. Сподіваємося, що винятковий храм, який в давнину називали Козацьким, буде відроджено – адже в ньому втілювалися героїчне минуле нашого народу та неперевершена майстерність народних зодчих.

Дерев'яні церкви Наддніпрянщини вирізняються специфічним первісним планом споруд, притаманною їм системою будівництва, вражають громадам пірамідальних завершень. Їхній вигляд набув виразної ознаки стилю бароко. В XVI-XVIII ст. в сакральній дерев'яній архітектурі було довершено розпочате ще в Київській Русі. Тоді було створено оригінальну, неповторну культуру, яка забезпечила українській нації безсмертя й непохитне місце в світовій цивілізації.

Збереження сакральної дерев'яної архітектури неможливе без глибокого вивчення її самобутності в контексті світових досягнень. Опираючись на дослідження вчених XIX ст., пам'яткоохоронний досвід, теоретичні напрацювання в царині сакрального будівництва, сучасна українська наука формує засади створення архітектурної охоронно-реставраційної галузі, що дасть можливість відродити і зберегти історико-культурну спадщину України.

Інтеграція України у світовий простір потребує виходу на міжнародні стандарти в пам'яткоохоронній галузі. Важливим досвідом виступає процедура подання дерев'яних церков карпатського регіону України і Польщі (на етнічних українських землях) до Реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО.

Відбір пам'яток здійснювався авторитетними вченими. Серед них М. Бевз, Ю. Диба, В. Слободян, Ю. Дубик, І. Могитич, Л. Прибега, В. Вечерський та інші. Враховувались особливості різних шкіл церковного будівництва, різноманітність архітектурно-композиційних і планувальних типів храмів. Детальну інформацію з описом кожної церкви готували три дослідницькі групи. В січні 2010 р. до Центру світової спадщини надійшло спільне попереднє транскордонне подання від України і Польщі, підписане міністрами культури обох країн.

Запропонована група дерев'яних церков є унікальним реліктом завершеної в наш час

багатовікової лінії розвитку традиційних дерев'яних святинь. Кожна з них є збереженим зразком вже втраченої технологічної і будівельної майстерності, а поліхромії вібранних церков відносяться до найцінніших збережених стінописів. Наводиться опис пам'яток з попереднього подання до Реєстру світової спадщини ЮНЕСКО¹⁸.

До галицького типу відносяться храм Зішестя Св. Духа в Потеличі 1502 р. на Львівщині. У ньому зберігся іконостас XVII ст., унікальний стінопис 1628 р. та поч. XVIII ст., у бабинці розташований найдавніший в українському малярстві сюжет «Оплакування»; церква Пресвятої Трійці в Жовкві 1720 р. Її п'ятирусний іконостас із деякими іконами роботи художника Івана Рутковича і стінопис датуються початком XVIII ст. Церква Св. Юра в Дрогобичі зведена в другій пол. XVII ст. з цінними розписами та іконостасом. Це її відомий мистецтвознавець Г. Логвин назвав «поемою в дереві». На Івано-Франківщині - церква Зішестя Св. Духа в Рогатині початку XVI ст. Нині це філія Івано-Франківського художнього музею, де знаходяться іконостас, окремі ікони XVI–XVIII ст., стародруки, скульптура, надгробні плити XVII ст. А ще - церква Святої Параскеви у Радружі (Польща) 1583 р. Це одна з найстарших збережених. У 1699 р. в ній встановлено іконостас. Церква Різдва Пресвятої Богородиці у польському Хотинці: зведена 1600 р., в ній розміщено п'ятирусний іконостас (імовірно 1671 рік).

Пам'ятки бойківського типу збереглися на Львівщині. Це про них відомий вчений І. Грабар написав: «... у цих легко здійнятих до неба струнких силуетках храмів, у дитячій простоті їхньої конструкції, що надає їм подоби химерних іграшок, - виявився увесь непоборний чар цього справжнього народного мистецтва».

До Реєстру ЮНЕСКО внесено церкву Св. Дмитра у Маткові, збудовану в 1838 р. Вона вражає високими восьмибічними верхами з чотирма, п'ятьма залами. Церква Св. арх. Михайла в с. Ужок на Закарпатті 1745 р. виділяється високою стрункою вежею стовпової конструкції з низьким наметом над бабинцем, де на третьому рівні розташовувалась дзвіниця. Тут збереглися ікони, стародруки XVII ст., різьблення іконостасу XVIII ст.

Гуцульський тип дерев'яних церков пред-

ставляють збудована 1808 р. п'ятибанна церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербіжі на Івано-Франківщині та церква Вознесіння Господнього в Ясінях на Закарпатті 1824 р., де зберігся іконостас та ікони XVII ст. Церкву місцеві мешканці називають Струківською за іменем гуцула Івана Струка, який збудував тут каплицю в XVI ст.¹⁹

Особливою вишуканістю характеризується західнолемківський тип. Пам'ятки знаходяться на етнічних українських землях, які перебувають у складі Польщі. Церква Св. Параскеви у с. Квятонь 1811 р. збереглася найкраще і виділяється трьома бароковими банями зі сліпими ліхтарями. Церква Архангела Михайла у Брунарах зведена в 1830 р. із бароковим іконостасом початку XIX ст. та іконами XVIII-XIX ст. Церква Пресвятої Богородиці в Овчарах 1653 р. із вежею-дзвіницею стовпової конструкції, яку над псевдосвітлицею вінчає барокова баня, збудована майстром Теодором Русинком в 1783 р., бароковим іконостасом 1712 р. роботи Івана Медицького. Церква Св. Якова у Поворознику 1600 р., яку в 1814 р. перебудували після перенесення. Там зберігся найдавніший сюжетний стінопис 1607 р., бароковий іконостас XVII ст., дзвін, відлитий 1615 р.

У Польщі знаходиться храм східно-лемківського типу - п'ятибанна церква Архангела Михайла у Туринську 1801-1803 р. Вона найстаріша серед подібних, там зберігся трирусний іконостас 1898 р. з іконами і стінописом майстра Йосифа Буковчика.

Українське дерев'яне будівництво досягло найвищого рівня технічної і мистецької досконалості в дерев'яних церквах, які розсіяні по всій Україні. Вони викликають подив і захоплення не лише українців, але і наших гостей. Чеський дослідник Ф. Заплетал висловився, що українські дерев'яні церкви можуть бути славою, гордістю й радістю кожного народу. А це примушує вклонитися глибокому творчому генієві українського простолюду, який столітньою напруженою працею цілих поколінь створив дорогоцінний, на жаль, досі не пізнаний і не оцінений скарб світової культури - дерев'яний храм²⁰.

У сакральній дерев'яній архітектурі України збережена духовна культура народу, через художнє мислення зодчих розкривається самотній і неповторний світ українців.

Створені шедеври не мають аналогів у світі, культура як невід'ємну складову світової вони потужно репрезентують українську спадщину.

Джерела та література

- Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. - 2005. - № 15. - С. 5-11.
- Там само - С. 5-11.
- Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. - К., 2002. - С. 90-92.
- П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. - К., 2008. - С. 4.
- Смірнов Ю. Дослідження дерев'яних церков Галичини у XIX - першій половині XX ст. // Галицька Брама. - 2010. - № 4-5. - С. 25-31.
- Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини. - К., 2008 - С. 56-57.
- Могитич І. Р. Памятники архитектуры // Украинские Карпаты. Культура. - К., 1989. - С. 92.
- Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. - К., 2007. - 270 с.
- Слободян В. М. Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. - 1996. - № 4. - С. 52-59.
- Степовик Д. Історія української ікони X-XX ст. - К., 2008. - С. 12.
- Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. - 2005. - № 15. - С. 5-11.
- Слободян В. М. Церкви України. Перемишська єпархія. - Львів, 1998. - 864 с.
- Прибега Л. В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України. - К., 2009. - С. 68.
- Закон про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради. - 2000. - № 39. - С. 333; Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. - К., 2004. - С. 161.
- Коцев'як С., Огородські П., Рулевич Я. Порадник із питань захисту сакральних об'єктів. - Львів, 2008. - С. 4.
- Там само - С. 13-14.
- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. - Львів, 1990. - Т. 1. - С. 212-214.
- Пісковий В. Чотири народження собору // Дзеркало тижня. - 2008. - № 21. - 7 червня.
- Дерев'яні церкви карпатського регіону України і Польщі // Галицька Брама. - 2010. - № 4-5. - С. 6 - 24.
- Логвин Г. Н. Украинские Карпаты. - М., 1973. - 192 с.
- П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. - К., 2008. - С. 82.
- Історія української культури. За ред. І. Крип'якевича. - К., 1994. - С. 528.

Руслана Маньковская

Сакральная деревянная архитектура Украины в мировом наследии

В статтє освещается проблема сохранения в Украине деревянного церковного искусства, его уникальность и самобытность, а также место в мировой культуре. Рассматривается деятельность Национального союза краеведов Украины по охране церковной народной архитектуры.

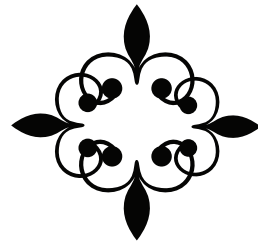
Ключевые слова: церковная архитектура, деревянное строительство, охрана памятников.

Ruslana Mankovska

Sacral wooden architecture of Ukraine in the world heritage

The problem of wooden church art preservation in Ukraine, its uniqueness and originality, its place in world culture is highlighted in the article. The activities of the National Union of Ukraine Ethnographers for the church folk architecture protection is reviewed.

Key words: church architecture, wood construction, memorials protection.

УДК 903.9. (069) (477.75)

Галина Денисенко (м. Київ)

КРИМСЬКА ВІЙНА В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Висвітлено увічнення подій Кримської війни 1853-56 рр. та оборони Севастополя 1854-55 рр. від початку бойових дій до сьогодення. Досліджуються всі види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів, їхня охорона та збереження в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання „Звід пам'яток історії та культури України” в АР Крим і м. Севастополь та Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Ключові слова: пам'ятки, нерухомі пам'ятки, культурна спадщина, Кримська (Східна) війна, оборона, Севастополь, „Звід пам'яток історії та культури України”, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Одним із найкривавіших конфліктів XIX ст. була Кримська (Східна) війна 1853-56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство як союзники Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, в якій на боці однієї зі сторін вперше виступили інші держави, а й фактичним прологом світової війни. Якщо раніше у збройних конфліктах чи локальних війнах брали участь дві-три держави, то в Східній – понад 20¹. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин: її землі входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій, тож бойові дії проходили й на українських теренах.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у zenіті військової слави і перемогла, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія надто відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні стала результатом недалювидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морських сил, що значно поступалися об'єднаному флоту противника.

Війна привела країну до загальної кризи феодально-кріпосницької системи, яка гальмувала розвиток соціально-економічного життя. Вразливим місцем Росії була відсутність розвинутої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій та регулярно постачати озброєння для армії. Мужність і відвага солдатів, організаторів і керівників

оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Всі ворогуючі держави зазнали значних втрат: Франція – 96 тис. воїнів, Англія – 23 тис. своїх солдатів й офіцерів, Туреччина – близько 32 тис. вояків, Сардинія - понад 2 тис. Втрати Росії склали близько 130 тис. воїнів².

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму став Севастополь. Понад 500 пам'яток історії та культури увічнюють оборону міста 1854-55рр.³. Це широка панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають відтворити минуле, реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури й монументального мистецтва. До наших днів збереглися будинки, оборонні споруди, фортеці, інші пам'ятні місця (у т. ч. місця боїв) Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, могили воїнів різних національностей російської армії і її противників, воїнські кладовища. Задля відзначення історичних подій встановлювалися обеліски, монументи, меморіальні дошки тощо. На відміну від нерухомих пам'яток історії – реальних свідків подій, пам'ятні знаки є матеріальними об'єктами, створеними для увічнення історичних подій і персоналій.

Розташований по обидва береги великої бухти Севастополь був погано підготовлений до оборони з суші, бо укріплення напередодні воєнних дій перебували в незавершеному стані. Після поразки російської армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало набува-